

УДК 908 (477) "19"

Н. Ніколаєва, канд. іст. наук
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

БІЛОЗІР ЛІДІЯ ІВАНІВНА: ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ВИКЛАДАЧА КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

У статті висвітлено життєвий шлях українського філолога і викладача Київського державного університету Білозір Лідії Іванівни. Детально проаналізовано обставини її арешту органами НКВС УСРР та засудження до розстрілу в 1934 р.

Ключові слова: політичні репресії, викладачі, Київський університет, інтелігенція.

Пропоноване дослідження присвячене біографії репресованого у 1934 р. викладача Київського державного університету Білозір Лідії Іванівни.

Стан вивчення теми дослідження. На сьогодні спеціальні праці, у яких би детально аналізувалась біографія Л.Білозір, в історіографії практично відсутні. Зате з часу відновлення незалежності України у 1991 р. науковцями було опубліковано ряд важливих збірників документів про політичні репресії щодо викладачів та науковців м. Києва, де вперше були оприлюднені унікальні документи з колишніх радянських "спецхранів" [2; 3; 29; 35; 36; 37 і інші]. Протягом 1991-2011 рр. неодноразово проводилися Всеукраїнські і Міжнародні наукові конференції, де брали участь не лише українські, але й закордонні вчені [15; 16]. Стало набагато більше відомо про "не заретушовані" біографії керівників Комуністичної партії СРСР і УРСР, які до 1991 р. подавалися у значно урізаному вигляді, про репресії партійного керівництва в роки розгулу сталінських політичних репресій [12; 21]. Поступово досліджуються раніше зовсім невідомі біографії чекістів, які здійснювали політичні репресії [13; 14; 20]. Серед найбільш важливих праць про долю репресованих київських викладачів та інтелігенції слід назвати дослідження І. Біласа [2], С. Білоконя [3], В. Заруби [8], Д. Табачника [27], Ю. Шаповала [30; 31; 32; 33; 34; 35; 36; 37], О.Рубльова [24; 25], Л.Шевченко [22; 38], О.Юркової [39], В.Скопенка, В.Короткого, І.Тищенко [22], К.Довганя [5; 6; 7], В.Нікольського [18], Н.Литвин [9; 10; 11] та багатьох інших. Про те, що зазначена тематика викликає значне зацікавлення у науковців свідчить факт, що про політичні репресії комуністичного режиму проти української інтелігенції у сталінський період історії XX століття вже опубліковано кілька тисяч наукових публікацій, які годі перелічити у цьому вступі [23]. Завдяки цим науковим працям українське суспільство вже знає досить багато про політичні репресії серед викладачів вищих навчальних закладів в роки сталінщини.

У процесі наукового аналізу проблеми попередніми дослідниками було з'ясовано причини, мотиви й ідеологічне підґрунтя терору, розв'язаного радянською владою проти викладачів КДУ в 1930-53 рр., виокремлено та проаналізовано специфіку і особливості поширення терору, встановлено безпосередній зв'язок із репресіями в УРСР і СРСР.

Завданням цього дослідження є за допомогою опублікованих та маловідомих радянських документів Комуністичної партії та спецслужб детально з'ясувати життєвий шлях викладача історичного факультету Київського державного університету Білозір Л.І.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що про життєвий шлях Білозір Л.І. практично немає публікацій, її лише іноді згадують в окремих дослідженнях. Отже, ця стаття сприятиме введенню до наукового обігу інформації про її життєвий шлях і викладацьку роботу, суттєво доповнить досі недостатньо вивчену картину сталінських політичних репресій в Київському університеті.

Виклад основного матеріалу. Величезне значення для розгортання масових політичних репресій в СРСР

(і, звісно, в УРСР) відіграло вбивство 1 грудня 1934 р. діяча ВКП(б) С.М.Кірова. У цьому вбивстві Й.Сталін і політбюро Комуністичної партії СРСР обвинуватили політичну опозицію. Чекістські органи відреагували масовими арештами всіх, кого вони запідозрили у можливій "терористичній діяльності" проти партійних та урядових керівників.

1 грудня 1934 р. за ініціативою Й.Сталіна ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову "Про внесення змін у діючі кримінально-процесуальні кодекси союзних республік". В ній містились вказівки внести такі зміни в діючі кримінально-процесуальні кодекси союзних республік по розслідуванню й розгляду справ про терористичні організації й терористичні акти проти працівників радянської влади: 1. Слідство по цих справах закінчувати в строк не більше десяти днів; 2. Обвинувальний висновок вручати обвинувачуваним за одну добу до розгляду справи в суді; 3. Справи слухати без участі сторін; 4. Касаційного оскарження вироків, як і подачі клопотань про помилування, не допускати; 5. Вирок до вищої міри покарання здійснювати негайно по винесенні вироку. Цим документом було передбачено максимально швидкий розгляд справ на заарештованих "контрреволюціонерів" і максимально швидке виконання покарання (зазвичай – розстрілу).

Цим рішенням фактично було санкціоновано масову розправу чекістів над всіма негодними Комуністичної партії людьми. Після ухвалення документа по всьому СРСР прокотилася хвиля арештів всіх, кого чекісти запідозрили в "терористичних намірах".

В Україні вбивство С.Кірова вплинуло на активізацію роботи чекістів проти міфічних терористичних намірів "троцькістів" та "українських націоналістів". Прикладом того, як після вбивства С.Кірова чекісти в терміновому порядку робили "терористів" з українських вчених, може бути архівна кримінальна справа №44964-фп на викладача Київського університету Білозір Лідію Іванівну, яка зберігається у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ).

Білозір Лідія Іванівна народилася 28 серпня 1894 р. в с. Богодухові Полтавської губернії (нині – Харківська область). За національністю – українка. У 1934 р. проживала в Києві на вул. Гершуні (тепер – вул. О.Гончара), б. 44, кв. 4. Освіту отримувала на Київських вищих жіночих курсах, які завершила в 1919 р. і отримала свідоцтво № 350 від 20.12. 1919 р. Вищу освіту здобула у Вищому інституті народної освіти ім. М.Драгоманова в Києві (диплом № 135).

Детальні дані про трудову діяльність Л.Білозір у 1919-1934 рр. збереглися у вилученому чекістами її трудовому списку. Саме тому можемо реконструювати її трудову біографію з великою точністю. У 1919 р. Л.Білозір була призначена вчителькою Вищої податкової школи № 12 в Києві, яка згодом перетворилася на Трудову школу № 125 (підстава: посвідчення 12-ї Вищої початкової школи № 144 від 23.06.1920 р. та посвідчення Київського губерніального відділу освіти № 2088 від 14.10.1920 р.). У вересні 1920 р. Л.Білозір була призначена викладачкою Київського робітничо-селянського

університету (підстава: відрядження з біржі праці № 5002; часопис "Вісті Київського Губревкому"¹ № 88 (333) від 17.02.1921 р.). З 1921 р. вона була запрошена працювати викладачем до профтехнічної та педагогічної шкіл в с. Почапинці (підстава: посвідчення комітету робітників і службовців Почапинської державної цукроварні № 327 від 22.04.1922 р.). У червні 1922 р. була зарахована постійною співробітницею Всеукраїнської академії наук (підстава: посвідчення ВУАН № 743 від 29.06.1922 р., лист відрядження ВУАН № 3431 від 08.07.1927 р., а також наукові видання – записки історично-філологічного відділу ВУАН за 1922-1928 рр.). 15 вересня 1923 р. була затверджена викладачкою робітничого факультету Київського інституту народної освіти (підстава: посвідчення № 2444 від 20.11.1923 р.). У 1925 р. була зарахована аспіранткою при київській науково-дослідній кафедрі мовознавства (підстава: посвідчення від уповноваженого Укрголовнауки у Києві № 7055 від 25.06.1925 р.). У 1929 р. Л. Білозір була затверджена на посаді наукового співробітника кафедри мовознавства (підстава: протокол колегії наркомату освіти № 161 від 14.08.1929 р.). У 1930 р. була затверджена на посаді доцента інституту професійної освіти в Києві та викладачем робітничого факультету (підстава: посвідчення, видане Київським інститутом народної освіти). В тому ж 1930 р. була затверджена на посаді викладача робітничого факультету Київського інституту соціального виховання, а згодом – запрошена працювати викладачем курсів підготовки до аспірантури (підстава: посвідчення Київського інституту народної освіти № 211 від 03.08.1930 р.).

У довідці № 266 від 26 червня 1934 р. виданій Київським державним університетом зазначалося, що Л. І. Білозір працювала на посаді доцента культури українського мовознавства, що засвідчено підписами секретаря університету Пархоменка та секретаря особового столу Авраменка [4, арк. 38].

Білозір Л. І. була безпартійною, а також членом спілки робітників освіти (скорочено – робос) з 1922 р., мала членський квиток № 36524.

Хоча приводом для арешту органами НКВС УСРР Л. Білозір стало вбивство С. Кірова 1 грудня 1934 р. в Ленінграді (у вбивстві була звинувачена політична опозиція, що спричинило масові арешти по всьому СРСР), судячи з усього, в поле зору органів державної безпеки УСРР Л. Білозір потрапила задовго до цього вбивства. Можна припустити, що про її розмови з колегами і критичне ставлення до органів радянської влади чекістам стало відомо від своїх інформаторів в Київському державному університеті. Подібна інформація в той час активно збиралася та систематизувалася чекістами, і згодом її використовували для репресій проти невдоволених радянською владою людей.

На наступний же день після вбивства С. Кірова, тобто 2 грудня 1934 р. уповноважений СПВ УДБ НКВС УРСР Гольдман розглянув матеріали справи № 1255 про причетність Білозір Л. І. до "контрреволюційної організації" і проведення нею "роботи з залучення нових учасників, зв'язок з терористичною групою, яка готувала терористичний акт проти П. Постишева під час відзначення дня Жовтневої революції". Наявність таких матеріалів свідчить про їх попередню систематизацію. Гольдман вирішив, що перебування Л. Білозір на волі є соціально небезпечним, а тому керуючись ст. 143, 145 та 156 тодішнього КПК УСРР вибрав міру запобігання до неї утримання під вартою в корпусі київського До-

пра². Цю постанову затвердили в.о. начальника 2 відділення СПВ УДБ НКВС УСРР Шерстов та начальник СПВ УДБ НКВС УСРР Б. Козельський³. Далі документ згідно з ст. 144 КПК УСРР та наказу ОДПУ і прокурора СРСР № 1/065 від 16 травня 1933 р. було направлено прокурору [4, арк. 1].

3 грудня 1934 р. керівництво НКВС УСРР підписало ордер № 48 на арешт Білозір Л. І. [4, арк. 2] В той же день співробітники УДБ НКВС УСРР Танельзон та Гольдфарб провели обшук у квартирі Білозір Л. І. на вул. Гершуні, б. 44, кв. 4. При обшуку були присутні голова житлової комісії будинку Штадлен Я. О. та Голянський Л. Я. У Л. Білозір було вилучено особисте листування, одна записна книжка з різними записами, рукопис поеми в двох примірниках, дві фотографії, різні замітки, дві книги – "Історія України" (видання ВУАМЛІН⁴ 1932 р. та "Історичні пісні малоруського народу" В. Антоновича дореволюційного видання), особисті документи (трудоий список, довідка про місце роботи, паспорт громадянина СРСР № 201497) [4, арк. 3].

13 грудня 1934 р. оперуповноважений СПВ УДБ НКВС УРСР Грушевський розглянувши слідчий матеріал у справі Білозір Л. І. дійшов до висновку, що вона "була членом контрреволюційної націоналістичної організації ОУН, була ідеологом та вдохновителем терористичної діяльності цієї організації, керувала однією з двох бойових груп ОУН, що готували замах на керівництво УСРР". Подібні нісенітничі чекісти в той час писали про більшість запідозрених ними в "тероризмі" українців. Згідно з ст. 126 та 127 тодішнього КПК УСРР Грушевський постановив притягнути Білозір Л. І. до відповідальності у якості обвинувачуваної та пред'явити їй обвинувачення за ст. 54-8 та 54-11 тодішнього КК УСРР, про що повідомити також прокурору. Постанову затвердив в.о. начальника 2 відділення СПВ УДБ НКВС УСРР Шерстов [4, арк. 5].

У справі Л. Білозір вміщено копії протоколів допитів інших осіб, запідозрених чекістами в участі в ОУН – Івана Петровича Терещенка (від 26 листопада 1934 р. [4, арк. 6-9], 28 листопада 1934 р. [4, арк. 10-13], 3 грудня 1934 р. [4, арк. 14-17]), Антона Антоновича Березинського від 8 грудня 1934 р. [4, арк. 18-30]. Вони під тиском чекістів нарозповідали небилиці про існування в Україні широкої мережі ОУН, яка проводила антирадянську діяльність та готувала терористичні акти про керівництва УСРР – М. Попова, П. Постишева, В. Балицького. Як свідчать праці науковців, написані після краху СРСР у 1991 р., ця та інші подібні справи були сфабриковані за ініціативою керівництва НКВС УСРР, зокрема

² Допр – скорочено від "дом принудительных работ", укр. будинок примусової праці.

³ Козельський Борис Володимирович (він же Голованський Бернард Вольфович). Народився 05.05.1902 р. в м. Проскурові (тепер – м. Хмельницький). Єврей. Закінчив 7 класів київського комерційного училища, працював коректором, давав приватні уроки. З листопада 1919 р. – рядовий 58-ї стрілецької дивізії 12 армії, інструктор політвідділів. З вересня 1921 р. – секретний співробітник по боротьбі з бандитизмом СОУ ВУНК, в подальшому на різних посадах в органах ВУНК-ДПУ УСРР. З 01.05.1930 р. – т.в.о. помічника начальника СВ ДПУ УСРР. З 05.04.1931 р. – помічник начальника СПВ ДПУ УСРР. З 15.12.1933 р. – т.в.о. начальника СПВ ДПУ УСРР. З 09.11.1934 р. – начальник СПВ ДПУ УСРР. Майор державної безпеки, був нагороджений орденом Трудового Червоного прапора, двома знаками почесного працівника ВЧК-ДПУ, член ВКП(б) з 1931 р. Застрелився 02.01.1936 р. в м. Києві. Відіграв значну роль у проведенні політичних репресій 1920-х – початку 1930-х рр. в Україні.

⁴ ВУАМЛІН – Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів. Система науково-дослідних установ, створена в Харкові за постановою ЦК КП(б)У від 28.VI. 1931 р. Попередник її – Укр. ін-т марксизму-ленінізму (УІМЛ).

¹ Губревком – це скорочення від Губернський революційний комітет.

– керівника СПВ УДБ НКВС Б. Козельського. Про подобиці подібної чекістської творчості, спрямованої на винищення української інтелігенції та наукової еліти написано вже чимало в сучасній науковій літературі [1; 3; 5; 10; 22; 23; 25; 27 та інші].

У кримінальній справі на Л.Білозір міститься лише 1 (!!!) протокол її допиту від 13 грудня 1934 р., її допитав оперуповноважений СПВ УДБ НКВС УСРР Грушевський. Він повідомив, що їй пред'явлене обвинувачення у приналежності до української контрреволюційної організації "Об'єднання українських націоналістів", а також у керівництві однією з терористичних груп цієї організації, яка готувала напад на урядову трибуну під час жовтневих свят 1934 р. Білозір Л.І. свою вину заперечила заявивши, що учасницею "контрреволюційної організації ОУН" ніколи не була. Тоді Грушевський зачитав їй частину свідчень заарештованого Терещенка, в яких він розповідав про її керівництво терористичною групою. Л.Білозір відповіла, що вона знала Терещенка та Щербину, як своїх студентів-слухачів в Київському державному університеті з 1930 р. Обидва вони бували в неї вдома, Терещенко – за навчальними справами, а Щербина – як добрий знайомий. Про приналежність Терещенка і Щербини до якоїсь організації вона нічого не знала і сама до цієї організації не належала [4, арк. 31-33].

На цьому слідство практично і завершилось. Ніяких допитів Л.Білозір чекісти на папері більше не зафіксували, а якщо і робили це – то до справи вони не потрапили. Отже, справу було сфальсифіковано. Чому все робилося так швидко? Відповідь очевидна: на темп репресій вплинула ситуація в СРСР, яка склалася після вбивства в Ленінграді 1 грудня 1934 р. С.М. Кірова, ухвалення сумнозвісної постанови ЦВК СРСР про пришвидшення розгляду кримінальних справ на осіб, запідозрених в терористичних намірах. Чекісти, маючи санкції уряду, спішили розстріляти всіх підозрюваних.

В той ж день 13 грудня 1934 р. оперуповноважений СПВ УДБ НКВС УСРР Грушевський склав обвинувальний висновок у справі Л. Білозір. В ньому зазначалося, що органами державної безпеки УСРР була ліквідована "контрреволюційна українська націоналістична організація", яка мала назву "Об'єднання українських націоналістів" (ОУН). На думку чекістів, ця організація ставила за мету повалення радянського уряду та встановлення в радянській Україні національно-демократичної форми управління. Далі слідчі нафантазували, що одним з своїх методів вона висувала індивідуальний терор проти керівників комуністичної партії та радянської держави, для чого було створено кілька бойових груп, які готувала напади під час Жовтневих свят 1934 р.

Грушевський зазначив, що за матеріалами слідства Білозір Л.І. була керівником однієї з "терористичних груп", до складу якої входили заарештовані терористи – Щербина та Терещенко. Ця "терористична група", на думку Грушевського, готувала напад на урядову трибуну під час Жовтневих свят в м. Києві. Врахувавши, що свідченнями Щербини та Терещенка приналежність Л. Білозір ОУН та її керівна роль в справі підготовки терористичних актів "була повністю доведена", Грушевський постановив передати справу на розгляд Військової колегії Верховного суду СРСР. Обвинувальний висновок затвердили в.о. начальника 2 відділення СПВ УДБ НКВС УСРР Шерстов та начальник СПВ УДБ НКВС УСРР Б.Козельський⁵. Як бачимо, державна каральна машина працювала дуже швидко.

Судячи з усього, під час перебування в ув'язненні Л.Білозір не зламалася під фізичним та моральним тиском, і не визнала жодної своєї провини. Але чекісти вирішили, що розправляться з нею і без її свідчень.

14 грудня 1934 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР в м. Києві у складі голови – В.В. Ульріха, членів – А.Д. Горячева та Н.М. Ричкова та секретаря Батнера без участі обвинувачення та захисту розглянула в закритому судовому засіданні справу з обвинувачення Л. Білозір. Звісно, що це не був суд в сучасному розумінні цього слова, де обвинувачуваний має право на належний захист. Це було типове судилище, де доля заарештованого була визначена наперед. На цьому судилищі політично заангажованими суддями було "встановлено", що Л. Білозір протягом останніх років перебувала в "українській націоналістичній контрреволюційній організації", яка ставила за мету боротьбу з радянською владою на Україні. Судді вирішили, що Л.Білозір "вела активну роботу з пропаганди серед студентів Київського державного університету контрреволюційних поглядів з вербовки до ОУН нових членів". Також повірили вимислам Грушевського, що на початку 1934 р. нею в ОУН були завербовані студенти Терещенко та Щербина. Далі нафантазували, що "після тривалої обробки та перевірки завербованих, Білозір за вказівкою керівництва ОУН восени 1934 р. розпочала підготовку терористичного акту проти керівників радянських та партійних органів на Україні". Звинуватили Л.Білозір, що Щербина та Терещенко начебто увійшли до терористичної групи, яка мала в жовтні 1934 р. під час свята більшовицького перевороту в м. Києві вчинити терористичний акт проти П.Постишева та В.Балицького. Собі в заслугу поставили те, що "ці наміри не були реалізовані через арешт Терещенка та Щербини, а згодом і самої Л. Білозір".

На основі викладеного судилище – виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР визнала Білозір Л.І. винною у "злочинах", передбачених ст. 54-8, 54-11 КК УСРР та керуючись постановою ЦВК СРСР від 01.12.1934 р. засудила її до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією всього особистого майна. Вирок був остаточний та оскарженню не підлягав [4, арк. 36-37].

Тим не менше, судячи зі справи слідство тривало і після винесення вироку. У справі Л. Білозір зберігся цікавий документ – рапорт оперуповноваженого СПВ УДБ НКВС УСРР Грушевського начальнику СПВ УДБ НКВС УСРР Б.Козельському від 19 грудня 1934 р., який дає досить цікаву характеристику засудженій. Грушевський писав, що проводжуючи слідство він протягом кількох днів після судилища кілька разів вів з Л.Білозір тривалі бесіди, схилиючи до визнання "вчинених нею злочинів". На це Л.Білозір категорично відмовилась давати будь-які свідчення, і тим більше – просити про помилування. Вона заявила, що це нижче її достоїнства, що вона приготувалась до смерті і не бажає іншого завершення своєї справи. Грушевський написав, що на її думку, просити про помилування могли лише такі "гнилушки та мужчинки", як Щербина та Терещенко, яких вона зневажає за їх поведінку на суді. Радянський апарат і апарат суду вона назвала "зборищем бездушних і безграмотних чиновників", і тому була рада померти "щоб не дихати з ними одним повітрям". Одним з її останніх побажань було, щоб в неї стріляв не українець, бо як вона переконалась остаточно, "представники української нації ні на що не здатні і в українця обов'язково будуть тремтіти руки". Уважно вивчивши характер Л.Білозір, Грушевський дійшов до висновку і написав Б.Козельському, що: "з повною відповідальністю вважаю, що така людина готова на все. Так само, як вона тримається, будучи засудженою до розстрілу, во-

⁵ На документів є лише підпис Шерстова, а підпису Б. Козельського немає. Це також є свідченням поспіху чекістів.

на при першій нагоді може подібно Каплан вистрілити в любого представника глибоко ненависного їй класу пролетаріату, і не буде намагатися утекти. Це переко-наний ворог, який не бажає йти з нами ні на які компро-міси, який бажає померти з твердим усвідомленням своєї правоти" [4, арк. 39-40].

Що вже й казати, неабияка характеристика. Щопра-вда, зважаючи на радянське чекістське діловодство, невідомо що з написаного правда, а що – домисли Грушевського, який згодом був засуджений саме за фальсифікацію свідчень заарештованих, адже був на це великим майстром.

Вирок щодо Л.І. Білозір був виконаний 8 лютого 1935 р., про що 3 березня 1935 р. склав довідку один із оперуповноважених СГВ УДБ НКВС УСРР, хто він був – на жаль, розшифрувати підпис не вдалося [4, арк. 41].

Після смерті Й. Сталіна в епоху масової реабілітації жертв політичних репресій справа на Білозір Л.І. була переглянута і дослідниця була реабілітована. 19 жовт-ня 1959 р. військова колегія Верховного суду СРСР у складі головуючого Цирлінського, членів Горбачова та Стуканова своїм рішенням № 4н-011855/57 вирішила відмінити вирок від 14 грудня 1934 р. щодо Білозір Л.І. та припинити справу проти неї у зв'язку з відсутністю складу злочину [4, арк. 45].

Висновки. Доля і кінець професійної кар'єри україн-ського філолога та викладача Лідії Білозір була типо-вою, такою, як і у багатьох інших українських вчених у 1930-х рр. Після тривалої роботи у різних начальних закладах, будучи відомим спеціалістом, вона була заарештована та засуджена до розстрілу за явно надуманими обвинуваченнями, інспірованими співробітниками радянських каральних органів. У провину їй поставили терористичні наміри, але справжньою причиною її арешту слід вважати негативне ставлення чекістів до всьо-го, що було пов'язано з українством, тогочасним україн-ським відродженням. Скоріше за все, на викладачку існували доноси про те, що вона читала лекції українсь-кою мовою, товаришує з іншими викладачами та студе-нтами-українцями, чого вкрай підозрілим після загибелі С.Кірова чекістам біло цілком достатньо для її арешту. Разом з нею були заарештовані інші українські науко-вці, які розділили її долю.

Позитивним явищем є те, що сучасними істориками поступово вивчаються біографії репресованих в роки сталінського терору викладачів, що дозволяє побачити правдиву картину тогочасних подій.

Список використаних джерел

- Бажан О. Г., Данилюк Ю. З., Рубльов О. С. Історія під пресою ідеології // Зневажена Клію: 36 на пошану акад. НАН України П. Т. Тронька / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: Ю. З. Данилюк (голов. ред.) та ін. – К., 2005. – С. 3-74.
- Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Су-спільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х т. – К.: Либідь: Військо України, 1994. – Кн. 1. – 422 с.; Кн. 2. – 428 с.
- Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.
- ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 44964-фп.
- Довгань К. Г. Київський університет в умовах посилення сталінсь-кого тоталітарного режиму (1933-1941 рр.). Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2008 р.
- Довгань К. Г. Київський університет у висвітленні радянської істо-ріографії (1933-1941 рр.) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2006. – № 4. – С. 161-165.
- Довгань К. Г. Становлення Наукового студентського товариства у відновленому Київському університеті: 1933-1941 рр. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – № 4 (32). – С. 143-148.
- Заруба В. Знищення київської школи істориків М. Грушевського: За матеріалами архіву ВУАН // Сучасність. – 1996. – № 5. – С. 105-116.
- Литвин Н. М. Політичний терор 1920-30-х років щодо інтелігенції України в ідеологічному обґрунтуванні партійно-радянськими лідерами // Вісник Київського славистичного університету. Серія: Історія. – К.: КСУ, 2005. – № 20. – С. 111 – 119.
- Литвин Н. М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в ра-дянській Україні в 1920 – 1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми).

Дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спе-ціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2006.

- Литвин Н. М. Радянське законодавство в системі ідеологічного забезпечення політичних репресій у 20 – 30-х роках ХХ ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2004. – № 2. – С. 150 – 156.
- Лозицький В. С. Політбюро ЦК компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К.: Генеза, 2005. – 368 с.
- Лубянка: ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ, 1917–1960: Справочник / Сост., введ. примеч.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров; Науч. ред. Р. Г. Пихоя; Междунар. фонд "Демократия". – М.: МФД, 1997. – 352 с.
- Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ, 1917–1991: Справочник / Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров; Междунар. фонд "Демократия". – М.: МФД: Изд-во Йельского ун-та; Материк, 2003. – 768 с.
- Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору 1937 року "Злочин без кари", 3–4 листопада 1997 р. / Авт.-сост.: А. А. Кондрацький, М. М. Роженко. – К.: Стило, 1998. – 270 с.
- Матеріали науково-теоретичної конференції "Реабілітовані істо-рією. Центральна Україна, 1917–1991 роки", 28–29 жовтня 1997 р. / Редкол.: М. М. Суворов (гол.) та ін.; Кіровоградська облдержадміністрація; Наук.-ред. відділ по підготовці видання "Реабілітовані історією. Кіровоградська область" та ін. – Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, [1998]. – 50 с.
- Михайло Марченко: [Документи] / Публ. О. С. Рубльова // Укр. іст. журн. – 1996. – № 1. – С. 119–129; № 2. – С. 92–116; № 3. – С. 66–77.
- Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк: Видавництво Донецького національного універ-ситету, 2003. – 624 с. Дис. на здобуття наукового ступеня доктора історич-них наук. – Донецький національний університет. – Донецьк, 2003.
- Остання адреса: Розстріли соловцевих в'язнів з України у 1937–1938 рр.: У 2-х т. / Упоряд.: С. Кокін та ін.; Відп. ред. Ю. Шаповал. – К.: Сфера, 2003. – Т. 1. – 471 с.; Т. 2. – С. 473–1093.
- Петров Н. В., Скорин К. В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Под ред.: Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского; О-во "Мемори-ал" і др. – М.: Звенья, 1999. – 503 с.
- Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост.: В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер. – М.: РОССПЭН, 2006. – 544 с.
- Ректори Київського університету. 1834-2006 / КНУТШ; В. В. Ско-пенко, В. А. Короткий, Т. В. Табеньська, І. І. Тищенко, Л. В. Шевченко. – Київ: Либідь, 2006.
- Репресії в Україні. Бібліографічний покажчик / Упор. Є. Бабич, В. Патока. – К., "Смолоскип", 2007. – 520 с.
- Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціона-льних політичних та культурних процесах (1914–1939). Дис. на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – Інститут історії України Національної Академії наук України. – Київ, 2005.
- Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціо-нальних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.
- Студенти Київського державного університету – жертви сталін-ських репресій: рік 1937-й // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2006. – № 3. – С. 149-154.
- Табачник Д. В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-і рр.): Історичний та етнополітичний аспекти: Автореф. дис. ... д-ра істор. наук / НАН України: Ін-т нац. відносин і політології. – К., 1995. – 103 с.
- Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-і роки: Матеріали міжнарод. наук. конф., Київ, 15–16 вересня 1994 р. / НАНУ: Ін-т історії України НАНУ, Ін-т держави і права; Всеукр. та Київсь-ке т-во політв'язнів і репресованих; Редкол.: П. П. Панченко (гол.), С. В. Пронюк (співгол.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998. – 290 с.
- У леґацях тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Ін-ту історії України НАН України: (1936–1956): 36 документів і матеріалів: У 2-х ч. / Упоряд.: Р. Я. Пиріг та ін.; В. А. Смолій (відп. ред.) – К., 1996. – Ч. 1. – 146 с.; Ч. 2. – 247 с.
- Шаповал Ю. Людина і система: Штрихи до портрету тоталітар-ної доби в Україні. – К., 1994. – 272 с.
- Шаповал Ю. Україна 20–50-х рр.: Сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 350 с.
- Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої істо-рії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.
- Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К., 2005. – 352 с.
- Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: Особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – 468 с.
- Шаповал Ю., Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ– НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К.: Україна, 1996. – 335 с.
- Шаповал Ю., Пристайко В. Справа "Спілки визволення України": невідомі документи і факти. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.
- Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.
- Шевченко Л. В. Доля керівників Київського університету в 30-і рр. ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36 статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2002. – Вип. 20–21. – С. 511–527.
- Юркова О. Київська історична школа М. С. Грушевського: доля нау-ковців // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 263–280.

Надійшла до редакції 01.02.13

Н. Николаева, канд. ист. наук
КНУ имени Тараса Шевченко, Киев

БИЛОЗИР ЛИДИЯ ИВАНОВНА: ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ КИЕВСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

В статье освещается жизненный путь украинского филолога и преподавателя Киевского государственного университета Билозир Лидии Ивановны. Детально проанализированы обстоятельства ее ареста органами НКВД УССР в 1934 г.
Ключевые слова: политические репрессии, преподаватели, Киевский университет, интеллигенция.

N. Nikolaeva, Ph.D. in History
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

BILOZIR LIDIYA: THE LIFE STORY AND CAREER OF A PROFESSOR OF KYIV STATE UNIVERSITY

The life story and career of Ukrainian philologist and professor of Kiev State University Bilozir Lidia Ivanovna is investigated. The situation of her arrest by the NKVD of the USSR in 1934 is analyzed in this article.
Key words: political repressions, Kyiv University, intelligence, teachers.

УДК 341.38[93/94+008](477)

М. Парахіна, канд. іст. наук
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ДОСВІД РЕСТИТУЦІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ: ПЕРШІ РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Питання повернення історичних та культурних цінностей має велику культурну та політичну складову для українсько-російських двосторонніх відносин, саме цьому й присвячена дана стаття. Варто зауважити, що, за загальновизнаною нормою міжнародного права, грабунок культурних цінностей під час війни є злочином, який не може бути виправданий ніякими причинами. Тому культурні цінності, що були насильно переміщені із однієї країни до іншої, підлягають поверненню на Батьківщину. При цьому до таких цінностей відносять також ті, що опинилися на території іншої держави не лише внаслідок військових дій, а й інших заходів, що не мають законної підстави та порушують право нації на власний усебічний культурний розвиток та право власності на свій історичний спадок. На практиці ж до розв'язання цієї проблеми у міжнародному співтоваристві підходять дуже обережно, неоднозначно. Під реституцією культурних цінностей міжнародне право розуміє особливу форму повернення майна історичного, наукового, художнього та іншого культурного значення, неправомірно вилученого і вивезеного під час збройного конфлікту державою з окупованої нею території іншої держави. Щодо культурних цінностей застосовуються загальні правила реституцій.

Ключові слова: українсько-російські відносини, реституція, музеї, культурні цінності, історичні цінності.

Проблема повернення історичних та культурних цінностей, котрі в результаті певних політичних обставин опинилися за межами своєї історичної Батьківщини, на сьогодні є однією з найскладніших у міжнародних двосторонніх відносинах. Відповідно, й потреба їхнього повернення законному історичному власнику набуває актуальності з кожним роком, з кожним заходом, що веде до виявлення реального місця перебування шедевру чи доведення права на його власність іншого суб'єкта [1, 12]. Для українсько-російських двосторонніх відносин питання реституції має велику як культурну, так і політичну складову [17, с.7].

Починаючи з перших років відновлення державної незалежності України, питання реституції знову набуло актуальності, посилившись ще й особливостями політичного моменту. Упродовж війни Україна втратила 300 тисяч музейних експонатів, близько 51 мільйона книг, 46 мільйонів архівних справ. Більшість з них або безпосередньо, або транзитом через переможену Німеччину опинилися в фондах російських музеїв, архівів та бібліотек. Найціннішими є колекція холодної зброї Полтавського краєзнавчого музею, картина "Козак Мамай" з Дніпропетровського історичного музею та багато інших [15].

Значну цінність, як матеріальну, так і наукову, становлять пам'ятки, вивезені у попередні – назагал довоєнні часи. До них відносяться фрески зі стін Михайлівського Золотоверхого собору у м. Києві, вивезені перед руйнацією храму більшовицькою владою у 1934 р. [2]; малюнки Альбрехта Дюрера; золотий гребінь зі скіфського кургану Солоха, вивезений ще 1913 р.; архіви гетьмана І. Мазепи, вивезені з Батурина ще в 1708 р. політиком Петра І О. Меншиковим та багато інших.

З самого початку незалежності України, в тому числі її правового суверенітету, розпочалася робота по створення інституцій для виявлення українських культурних цінностей, а тому числі і за кордоном. Ще в жовтні 1990 р., за дорученням Ради Міністрів УРСР від 3 жовтня 1990 р., при Міністерстві культури республіки була створена Республіканська комісія по розшуку та поверненню в Україну історичних і культурних цінностей, які знаходяться за її межами [5].

У 1992 р. при Кабінеті Міністрів України була створена Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей (тепер Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України) [22]. Саме ця державна організація стала координаційним центром пошуку втрачених культурних цінностей, їх збереження та повернення на Батьківщину [11]. До її функцій також входило вивчення міжнародно-правових норм, що забезпечують цивілізовані шляхи повернення історико-культурних пам'яток, й складання реєстрів пам'яток культури та інших національних реліквій, що опинилися за кордоном [13, 21]. При Національній комісії передбачалося створення міжвідомчої Науково-методичної ради, а також спеціального добродійного фонду "Спадщина", який мав спрямовувати добродійні внески на виконання завдань Комісії. Комісія діяла до 1999 р. й була ліквідована Указом Президента України Л. Кучми від 15 грудня 1999 р. [27] Натомість на початку 2000 р. була створена Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей при Міністерстві культури України [19].

Двома основними міністерствами, що виконують цю діяльність на сьогоднішній день, є Міністерство культури України та Міністерство закордонних справ. Перша з